

ZAŠTITA I PREZENTACIJA TEKSTILNE INDUSTRIJSKE BAŠTINE U ZAGREBU

TEA KANTOCI □ Zagreb

1. UVOD. Domaća stručna javnost sve je bolje upoznata s temom industrijske baštine, koja je ulaskom u 21. st., nakon ratnih 1990-ih, ponovo aktualizirana brojnim tekstovima te, u manjem opsegu, stručnim knjigama. Osim publikacija, toj tvrdnji idu u prilog i neke povremene izložbe kojima su tematizirani uglavnom ostatci nekad snažne industrijske prošlosti, pri čemu se najviše ističu izložbe u Muzeju grada Zagreba, autora i kustosa Gorana Arčabića¹. No osim fragmentiranog pristupa tematici te studijā slučaja karlovačkih, riječkih, sisačkih i zagrebačkih industrijskih divova, sustavnog istraživanja koje bi iznjedrilo sveobuhvatnu publikaciju, ali i potrebnu (re)akciju, zapravo nema. Temeljnu studiju na hrvatskom jeziku koja bi postavila konkretne smjernice za prepoznavanje, vrednovanje, zaštitu i prezentaciju industrijske baštine te predstavila početak ozbiljnog promišljanja i djelovanja na području industrijske baštine tek treba napisati.

Za razliku od industrijske baštine koja je ponovo aktualizirana posljednjih petnaest godina, o tekstilnoj se industriji piše kroz cijelo 20. st., s naglaskom na 1990-im godinama, kad ujedno počinje posljednja faza propasti tekstilne industrije – rat i privatizacija. Dakle, riječ je o temi koja je svoje mjesto našla u stručnim publikacijama kao i u *mainstream* medijima. Popularizirana od teoretičarki i autorica nove generacije poput Chiare Bonfiglioli i Ivane Biočine te „opjevana“ u različitim umjetničkim oblicima poput kazališnih predstava (*Projekt višegodišnjeg nasada jabuka*² i *Radnice u gladovanju*³), filma (Lada Kamenski⁴) i izložaba⁵, tema tekstilne industrije i njezinih subjekata (radnica) redovito je zastupljena u širem medijskom i kulturnom prostoru.

Industrijska baština i tekstilna industrija, svaka zasebno, privlače određeno zanimanje javnosti te je zaista akumuliran popriličan broj publikacija, no kad se objedine u zajedničku temu – tekstilnu industrijsku baštinu – situacija je znatno drugačija. Prilikom istraživanja naišla sam na poteškoće u pronalaženju primarne literature na hrvatskom jeziku. Stoga je bitno napomenuti da je ovaj prilog moja vlastita interpretacija događaja i činjenica koje sam do ovog trenutka prikupila uglavnom u sekundarnoj literaturi. Uvodni dio završit ću sa željom da ovim prilogom osvijestim važnost teme za sve one koji se bave baštinskim procesima i društvenim utjecajem tekstilne industrije, da pokrenem raspravu i da ovaj rad bude svojevrsna odskočna daska za sve buduće istraživače koji će u konačnici, baš kao i ja, napraviti nove korake u tom smjeru. U svakom slučaju, za mene ovo znači tek početak bavljenja spomenutom temom.

2. INDUSTRIJSKA BAŠTINA

Industrijska arhitektura koju nalazimo na užem i širem području grada Zagreba svojevrsni je spomenik industrijskoj revoluciji koja je nepovratno utjecala na razvoj ljudske civilizacije. Započeta u drugoj polovici 18. st. u Engleskoj, industrijska je revolucija ručnu proizvodnju zamijenila proizvodnjom uz pomoć parnih strojeva te time ubrzala proizvodni proces. Više od dva stoljeća industrijalizacija je bila primarni pokretač globalne ekonomije i društvenih promjena zbog kojih su se mnoge države oslobodile poljoprivredne ovisnosti i dosegnule neki novi oblik prosperiteta. Uzletom industrijalizacije nastajali su radnički sindikati koji su se borili, i izborili, za bolje radne uvjete, veće plaće i kraće radno vrijeme, a danas, prvi put u povijesti, više ljudi živi u gradovima nego u ruralnim dijelovima. Životni je standard porastao upravo zahvaljujući industrijalizaciji. Osim urbanizacije, koja je vjerojatno najvidljivija posljedica industrijske revolucije, zbog potrebe za funkcionalnim tvorničkim zgradama pojavile su se i nove arhitektonske forme i graditeljska rješenja.

Nakon stoljeća širenja industrije neizbježno je došlo do njezine stagnacije, pa i propasti. Deindustrijalizacija je u Europi počela s tzv. teškom industrijom na početku druge polovice 20. st., da bi nekoliko desetljeća kasnije na red došla prerađivačka industrija. Najprije su propala velika tvornička postrojenja poput brodogradilišta, čeličana i rudnika, za čije je funkcioniranje bio potreban veliki kapital i znatna ulaganja.

Industrijske građevine, nekada podizane na rubnim dijelovima grada, danas su dio urbanoga tkiva. Međutim, njihovo postojanje u gradu dugo je podsjećalo na propast, težak rad i radničku borbu te na uzroke onečišćenja okoliša i neželjenu estetiku.⁶ Inicijalno zanimanje za baštinu razvilo se iz znatiželje te zbog potrebe proučavanja povijesti i arheologije srednjeg vijeka. Želja za očuvanjem prošlosti donekle je posljedica industrijalizacije i njezinih pogubnih učinaka na predindustrijske zajednice i krajolike. Istraživanje i valoriziranje industrijske arhitekture, kao i redefiniranje njezine vrijednosti, počelo je s arheolozima amaterima 1960-ih godina.⁷

¹ Realizirane u sklopu istraživačkoga i izložbenog projekta pod nazivom *Zagrebačka industrijska baština: povijest, stanje, perspektive*.

² Polazišna je točka propast tekstilne tvornice *Kamensko*, a predstava tematski obuhvaća i pitanje (kulturnog) rada i radništva. Premijerno je izvedena 18. studenog 2015. u Teatru ITD.

³ *Radnice u gladovanju* tematiziraju štrajk gladu radnica tekstilne industrije *Kamensko* iz 2010. Zagrebačka premijera održana je 2017. u Zagrebačkom kazalištu mladih.

⁴ Radnja prati mladog redatelja Franu, koji na čitačku probu za ulogu Lade Kamenski, lika inspiriranoga njegovom tetom koja je bila zaposlenica propale tvornice *Kamensko*, poziva tri glumice kako bi odlučio kojoj će dodijeliti naslovnu ulogu za svoj debitantski film. Premijeru je imao na 65. Pulskom filmskom festivalu 2018.

⁵ Primjerice, izložba *Što je nama naša Dalmatinka dala?*, 10. studenog 2017. – 10. siječnja 2018., Sinj, Galerija *Sikirica i Skrojene budućnosti?*, 22. ožujka 2019. – 19. svibnja 2019., Zagreb, TMNT

⁶ Alfrey, Judith; Putnam, Tim. *The industrial heritage: Managing resources and uses*. London: Routledge, 1992., str. 9-10.

⁷ Cossons, Neil. *Why preserve the industrial heritage? Industrial Heritage Re-tooled: The TICCIH guide to Industrial Heritage Conservation* (ur. James Douet). Lancaster: Carnegie Publishing Ltd., 2012., str. 8.

Rekonstrukcija i prenamjena objekata uvriježena je višestoljetna arhitektonska praksa. Ljudi su oduvijek adaptirali prostor oko sebe mijenjajući prvobitnu namjenu zgrada i dajući im novu funkciju. Zbog raznih društveno-političkih promjena primarna namjena mnogih zgrada zamijenjena je sekundarnom, pa i tercijarnom. No kad govorimo u kontekstu prenamjene industrijske arhitekture, takva praksa počinje sredinom 1960-ih godina u SAD-u. Korijene tog pokreta nalazimo u San Franciscu i Bostonu, gdje su tvornice čokolade i tvornice leda prenamijenjene u trgovine, restorane, galerije i poslovne prostore. Kvartovi su rehabilitirani svojevrsnom reciklažom povijesnih građevina.⁸

Odras novoga poimanja industrijske arhitekture vidljiv je i u povelji Međunarodnog odbora za očuvanje industrijskoga nasljeđa (The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage, TICCIH), sastavljenoj 2003., u kojoj su donesene smjernice za njezinu valorizaciju, zakonsku zaštitu, očuvanje i prezentaciju. Industrijska baština, kao što je navedeno u povelji, *obuhvaća ostatke industrijske kulture koji imaju povijesnu, tehnološku, društvenu, arhitektonsku i znanstvenu vrijednost. Ovi ostaci sastoje se od zgrada i strojeva, radionica, proizvodnih pogona i tvornica, rudnika i lokacija za obradu i pročišćavanje, skladišta i spremišta, od mjesta gdje se proizvodi, prenosi i upotrebljava energija, sredstava transporta i njegove infrastrukture, kao i od prostora za društveni život povezan s industrijom – kao što su nastambe, vjerski objekti i škole.*⁹

Dakle, industrijska je baština važna u materijalnome i u nematerijalnom smislu. To znači da su tehnološke i znanstvene vrijednosti u povijesti proizvodnje, inženjeringa i projektiranja, kao i estetske kvalitete koje proizlaze iz urbanizma, arhitekture i dizajna, sastavni dio materijalnosti industrijske baštine. Te su vrijednosti svojstvene samoj lokaciji baštine. Osim toga, sastavni dio industrijske baštine su i nematerijalne vrijednosti koje proizlaze iz neopipljivih dokumenata sadržanih u ljudskom sjećanju, tradiciji i običajima. Nematerijalne vrijednosti mogu transcendirati samu lokaciju baštine te omogućiti oblikovanje identiteta zajednice.¹⁰

2.1. Industrijska arheologija

Uz industrijsko nasljeđe, neizbježan je pojam i industrijska arheologija, koja obuhvaća *interdisciplinarnu metodu proučavanja svih dokaza, materijalnih i nematerijalnih, dokumenata, artefakata, stratigrafije i struktura, ljudskih naseobina te prirodnih i urbanih krajolika, stvorenih za ili povodom industrijskoga razvoja.*¹¹ Dakle, industrijska arheologija, poput drugih grana arheologije, proučava materijalnu kulturu u prošlosti, ali s fokusom na industriji.

Disciplina istraživanja, zaštite i interpretacije industrijske baštine ima početke u amaterskom proučavanju, da bi se u nedavnoj prošlosti transformirala u profesiju. Pojam *industrijska arheologija* pripisuje se britanskom profesoru Michaelu Rixu, koji je napisao članak *Industrial Archaeology* i objavio ga 1955. u časopisu *The Amateur Historian*, no čini se da je portugalski pisac i arheolog Francisco Marques de Sousa Viterbo termin skovao već 1896.¹²

Industrijska arheologija disciplina je s mnoštvom zasebnih poddisciplina ili specijalizacija. Ipak, unutar discipline kao interdisciplinarnu znanosti razlikujemo tri uža područja: komercijalno, socijalno i urbano. *Komercijalno područje industrijske arheologije istražuje zgrade, artefakte, strukture, znakove i simbole komercijalnog krajobraza 20. stoljeća, socijalno područje usredotočuje se na industrijske radnike i njihove životne uvjete, posebno s obzirom na kuće za stanovanje, industrijska naselja, crkve i rekreacijske površine, te urbana arheologija kao grana koja se bavi proučavanjem gradova.*¹³

Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu posljednjih se godina bavi izradom elaborata valorizacije ili revalorizacije te kategorizacije i zaštite zagrebačke industrijske arheologije, u sklopu čega je izrađen inventar zaštićenih cjelina i objekata industrijske baštine te su osmišljene osnovne kategorije za valorizaciju.

To su: a) arhitektonska, kulturno-povijesna i povijesno-umjetnička vrijednost, b) značenje predmetne građevine ili sklopa unutar slike grada ili slike uličnog poteza, c) očuvanost namjene, d) građevinsko stanje u smislu konstrukcije, volumena, detalja, materijala i dr.¹⁴

2.2. Povijest industrijske baštine u Zagrebu

U posljednjih trideset godina u Zagrebu je nestalo više od 30 tvornica koje su, umjesto potrebne rekonstrukcije i revitalizacije, srušene zbog nedostatka ozbiljnih investitora ili su prenamijenjene u poslovne zgrade i parkirališta. Preostale tvornice, koje zasad nisu srušene, uglavnom su napuštene te prepustene propadanju. Osim izostanka bilo kakve vrste ulaganja u te objekte, prije svega nedostaje jasna volja zajednice, stručnjaka i vladajućih struktura da se na odgovarajući način brinu o svojoj neposrednoj okolini. Inicijative postoje, ali je pomak spor.

U Zagrebu još postoji dovoljan broj tvornica koje svakodnevno podsjećaju na nekad jaku industrijsku prošlost. Danas devastirani ostaci industrijske arhitekture služe kao svojevrsno upozorenje i rezultat tranzicijskih vremena.

Pisani radovi koji govore o interesu za proučavanje industrijskog nasljeđa pojavljuju se već u 1950-im godinama, nakon Drugoga svjetskog rata, kada su mnoge tvornice iz 19. st. zatvorene ili su svoju proizvodnju preselile u pred-

8 Cossons, Neil. *Why preserve the industrial heritage? Industrial Heritage Re-tooled: The TICCIH guide to Industrial Heritage Conservation* (ur. James Douet). Lancaster: Carnegie Publishing Ltd., 2012., str. 8.

9 Nižnija tagilska povelja o očuvanju industrijske baštine, 2003.

10 Cossons, Neil. *Why preserve the industrial heritage? Industrial Heritage Re-tooled: The TICCIH guide to Industrial Heritage Conservation* (ur. James Douet). Lancaster: Carnegie Publishing Ltd., 2012., str. 9.

11 Nižnija tagilska povelja o očuvanju industrijske baštine, 2003.

12 Martin, Patrick. *Industrial archaeology? Industrial Heritage Re-tooled: The TICCIH guide to Industrial Heritage Conservation* (ur. James Douet). Lancaster: Carnegie Publishing Ltd., 2012., str. 40.

13 Marinović, Marijana. Industrijska baština u nastavi povijesti. *Povijest u nastavi* 8, 15(2012): 11.

14 Paladino, Zrinka. Zaštita zagrebačke industrijske baštine izradbom konzervatorskih elaborata Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 33/34, 33/34(2012): 148.

građe. Tekstove koji tematiziraju ekonomske ili povijesne aspekte industrijalizacije nalazimo i prije, no zbog njihove specifične usmjerenosti isključivo na proizvodni proces ne možemo ih svrstati u istu kategoriju. U sljedećim desetljećima pojavljuju se publikacije zanimljive svakom istraživaču koji se bavi industrijskom arhitekturom i industrijalizacijom. Takav je ponajprije zbornik *Iz starog i novog Zagreba*, objavljen u nakladi Muzeja grada Zagreba, koji nerijetko predstavlja prvi susret svakog istraživača s temom industrijskog naslijeđa. Zbornik je u neredovitom slijedu objavljivao u razdoblju od 1957. do 1997.¹⁵ te je iznjedrio vrijedne tekstove autora Rudolfa Bičanića, Lelje Dobronić i drugih. Bitno je spomenuti i autore Ljiljanu Šepić, Snješku Knežević i Tomislava Premerla, koji su se od 1980-ih naovamo bavili temama industrijske arhitekture. Razdoblje veće vidljivosti teme industrijske baštine počinje ulaskom u 21. st., počevši sa simpozijem u Karlovcu. Naime, u tom je gradu u lipnju 2000. godine održan *Prvi hrvatski simpozij o preobrazbi industrijskog naslijeđa u novu urbano-pejzažnu scenografiju*, za kojim je slijedila i pripadajuća publikacija. U međuvremenu se broj autora, tekstova i projekata na temu industrijskog naslijeđa svakako povećao. Još jednom valja spomenuti kustosa i povjesničara Gorana Arčabića, voditelja projekta *Zagrebačka industrijska baština: povijest, stanje, perspektive*, koji je u Muzeju grada Zagreba zasad postavio tri tematske izložbe koje čine prvo sustavno izlaganje o spomenutoj temi. Cilj izložaba bio je utjecati na percepciju industrijskog naslijeđa kao dijela lokalne, nacionalne i univerzalne baštine, dijela europskog identiteta i važnog segmenta razvoja ljudske civilizacije.¹⁶

Iz navedenoga je vidljivo da je povijest industrijske baštine u Hrvatskoj zasad teorijski slabo obrađena. U nastavku rada ukratko ću navesti nekoliko primjera bivših tvornica i njihove transformacije u danas prepoznatljiva mjesta kulture.

Gliptoteka HAZU. Gliptoteka HAZU, osnovana 1937. zahvaljujući donaciji zbirke prof. dr. Antuna Bauera, smještena je u prostorima nekadašnje Tvornice kože koja je zbog tehnologije proizvodnje bila locirana uz potok Medveščak. Nekadašnji industrijski objekt Kožare, čija je gradnja počela 1864. i postupno se proširivala do razine najvećega industrijskog pogona u Zagrebu, pretežito je uništena požarom 1926. Posljedice te nezgode osjetile su se u godinama koje su uslijedile te Kožara 1938. prestaje raditi. Osnivač tadašnje Gipsoteke A. Bauer 1940. inicira preseljenje Gipsoteke u prostore tada već zatvorene Kožare, kojoj je za muzejske potrebe bila nužna temeljita adaptacija. Tijekom Drugoga svjetskog rata objekt je služio za skladištenje različitih predmeta koji nisu bili primarno muzejski, a u radni su proces bili uključeni zarobljenici njemačke vojske. Za javnost je 13. listopada 1945. prvi put otvorena Zbirka antike, a od 1950. Gipsoteka postaje sastavnim djelom Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti¹⁷, te se do danas profilirala kao muzej skulpture u kojemu se može sagledati kiparsko stvaralaštvo od antike do danas. Godine 1952. Gipsoteka je preimenovana u Gliptoteku, muzej skulpture.¹⁸ Još uvijek aktivna, Gipsoteka uz stalni postav redovito postavlja retrospektivne i monografske izložbe domaćih umjetnika te je paradigmatički primjer transformacije tvornice u muzejski prostor na području Zagreba.

LAUBA – kuća za umjetnost i ljude. Sljedeći primjer uspješne prenamjene bivšega tvorničkog prostora u prostor galerije suvremene umjetnosti jest Lauba – kuća za umjetnost i ljude. Osmišljena kao platforma za prezentaciju hrvatske i međunarodne kulturne produkcije i kao medijator u širenju informacija o kulturnim i umjetničkim programima, Lauba je u tom svojstvu otvorena 2011. No povijest samog objekta seže sto godina unatrag. U krugu Konjaničke vojarne, izgrađene 1911. u današnjemu Prilazu baruna Filipovića, osnovano je 1924. poduzeće za preradu pamučnih roba – Tvornica za pamučnu industriju d.d. (kasnije TVORPAM), podružnica bečke tvrtke *Hermann Polack i sinovi*. Od 1964. tvornica je s dvije tvrtke ujedinjena u Tekstilni kombinat Zagreb (TKZ).¹⁹ Na toj je lokaciji ostala do 2008., kad se zbog urbanističkih planova Zagreba seli u obližnje Veliko Trgovišće, gdje i danas ima svoje pogone. Na tom je prostoru u tijeku izgradnja stambeno-poslovnog prostora Črnomerec centar, koji zbog financijsko-političke situacije trenutačno stagnira. Kao zaštićeni spomenik kulture očuvana je samo zgrada nekadašnje jahaonice, potom tvorničke tkaonice, u kojoj se tri godine poslije napokon otvorila Lauba. Za razliku od prvog primjera – Gliptoteke, koja je gradski prostor, Laubu su u cijelosti realizirali privatnici.

Pogon – Zagrebački centar za nezavisnu kulturu i mlade. Bivša tvornica Jedinstvo na Trnjanskom nasipu sagrađena je 1946. omladinskim radnim akcijama. „Tvornica koja je radila tvornice” i u kojoj je dugi niz godina vladalo radničko samoupravljanje napuštena je i zatvorena 1990., a postupno se počinje koristiti za kulturno-umjetničke sadržaje. Danas se tim prostorom koriste Pogon – Zagrebački centar za nezavisnu kulturu i mlade, Udruženje za razvoj kulture (URK) s Klubom *Močvara* i umjetnik Damir Bartol Indoš s Kućom ekstremnoga muzičkog kazališta. Jedinstvo je tako postalo važno mjesto nezavisne kulturne scene i nezaobilazna točka u kulturno-društvenoj ponudi grada. Prošle je godine predstavljen izvedbeni projekt za *Multi funkcijski regionalni centar Pogon Jedinstvo*, čime je priprema projektna dokumentacije rekonstrukcije bivše tvornice Jedinstvo u kulturni, kreativni i društveni centar na obali Save ušla u završnu fazu. Projektom rekonstrukcije stvorit će se suvremena infrastruktura, novo mjesto društvenog okupljanja i ponuditi novi sadržaji koji će pridonijeti revitalizaciji Trnja odnosno područja uz Savu.²⁰

15 Tri primjerka od ukupno sedam objavljeno je tijekom 1960-ih godina.

16 Arčabić, Goran. *Fotografije industrije: izložba studentskih radova Kate-dre za fotografiju Akademije dramske umjetnosti u Zagrebu*. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2012., str. 6.

17 Danas Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.

18 <http://virtualna-izložba-gliptoteka.mdc.hr/gliptoteka> (posjećeno: 26. rujna 2018.)

19 <http://www.t kz.hr> (posjećeno: 10. rujna 2018.)

20 <http://www.pogon.hr/> (posjećeno: 15. rujna 2018.)

Ledana. Bivša tvornica leda, smještena u unutrašnjost bloka u Bauerovoj 19, jedan je od primjera dugogodišnjeg nastojanja da se očuva bivši industrijski kompleks kao prostor javnog značenja te tako spriječi njegova privatizacija. Osnivanje Zagrebačke ledane i gradnju kompleksa pokrenuo je poduzetnik Josip Siebenschein 1904., a gradnja je počela 1905. Bio je to jedan od prvih modernih industrijskih kompleksa u tadašnjem Zagrebu, ali i u tadašnjim europskim razmjerima. Samo poduzeće poslovalo je u tom kompleksu do 1944., a kasnije je u staroj Ledani radilo društveno poduzeće Slavija, sve do privatizacije početkom 1990-ih godina. Neformalna inicijativa građana pokrenuta je 1993., najprije kao inicijativa za obranu stare zagrebačke Ledane od rušenja, a potom i kao inicijativa za njezinu revitalizaciju. Kreativni centar Ledana počeo je raditi 2013. na temelju projekta njezine prenamjene u centar kulture te razvoja prema modelu tzv. *art cityja*, odnosno autonomnoga kulturnog prostora grada.²¹ Nositelji projekta su novinar Domagoj Margetić i slikar Jugan Splivalo.

Hrvatski povijesni muzej. Preseljenje Hrvatskoga povijesnog muzeja u prostore bivše Tvornice duhana u fazi je stagnacije i neizvjesnosti. Muzej smješten na Gornjem gradu, u Palači Rauch iz 18. st., od svojih 2000 m² za izložbenu se djelatnost koristi samo manjim dijelom. O stvarnim potrebama Muzeja za većim prostorom koji bi omogućio normalno funkcioniranje priča se i piše već godinama. No ozbiljne pravne odnosno političke komplikacije onemogućuju preseljenje Muzeja u prostore bivše tvornice u Klaićevoj, čija je revitalizacija za tu namjenu predviđena još 2007. Budućnost tog projekta je neizvjesna i Ministarstvo kulture treba odlučiti koji je sljedeći korak – uređenje prostora nekadašnje tvorničke zgrade prema prvotnom planu ili gradnja nove zgrade. Ponovno aktualiziranje prostornih problema i zasićenih kapaciteta koji otežavaju pravilno čuvanje i izlaganje predmeta bila je tema izložbe HPM-a *Nedostupna baština – tajne čuvaonice Hrvatskoga povijesnog muzeja*. Kada se projekt napokon ostvari, i ako se ostvari, bit će drugi primjer prenamjene bivše tvornice u funkcionalni muzej u Zagrebu.

Fabrika. Na zagrebačkoj Trešnjevci, u prostoru bivše tekstilne tvornice Heruc, nastao je novi poslovni kompleks – Fabrika. Ukupna površina zgrade Fabrike je 6500 m², a stanari su joj HUB 385, N1 televizija, redakcija Telegrama i dr. Iako taj primjer ne možemo svrstati u istu kategoriju kao prethodne jer je riječ o prostoru namijenjenome isključivo poslovnim odnosno komercijalnim svrhama, svakako je vrijedan spomena jer pokazuje na koje se sve načine propali tvornički prostori mogu revitalizirati. Nerealno je očekivati da će sve propale tvornice postati novi muzeji ili galerije.

Prenamjena bivših tvornica u prostore kulture nije nimalo jednostavan posao. Pri odlučivanju je potrebno uzeti u obzir mnogo činitelja i zato je nužan interdisciplinarni pristup. Na samom početku treba odgovoriti na mnoštvo pitanja: što je industrijska baština, zašto je i za koga treba sačuvati, tko će biti njezini korisnici, koji je najprikladniji način zaštite i prezentacije itd.? Stoga je, osim inicijativa građana, interesnih skupina i struke, prije svega nužna (financijska) potpora grada ili države.

3. TEKSTILNA INDUSTRIJA

Tekstilna se industrija bavi proizvodnjom tekstilija i odjeće, a zasniva se na tekstilnoj tehnologiji. Jedna je od najvažnijih grana industrijske proizvodnje namijenjene širokoj potrošnji, ali je ujedno i jedan od najvećih onečišćivača okoliša. Obuhvaća sva poduzeća i tvornice koji proizvode tekstilna vlakna, pređu, tkanine, pletiva, čipke, pozamanteriju, netkane tekstilije i vatu, kao i pogone za njihovo oplemenjivanje (tzv. primarna tekstilna proizvodnja), ali i proizvodnju odjeće i drugih konfekcioniranih tekstilnih proizvoda, uključujući i doradu i bojenje krzna.

Prema detaljnijoj definiciji Nacionalne klasifikacije djelatnosti (NKD) iz 2007.²², proizvodnja tekstila, odjeće, kože i srodnih proizvoda pripada području prerađivačke industrije. Odjeljak proizvodnje tekstila obuhvaća ove skupine: pripremu i pređenje tekstilnih vlakana (razred *priprema i pređenje tekstilnih vlakana*), tkanje tekstila (razred *tkanje tekstila*); dovršavanje tekstila (razred *dovršavanje tekstila*); proizvodnju ostalog tekstila (razred *proizvodnja pletenih i kukičanih tkanina, proizvodnja gotovih tekstilnih proizvoda, osim odjeće, proizvodnja tepiha i sagova, proizvodnja užadi, konopaca, upletenoga konca i mreža, proizvodnja netkanog tekstila i proizvoda od netkanog tekstila, osim odjeće, proizvodnja ostaloga tehničkog i industrijskog tekstila, proizvodnja ostalog tekstila*).

U odjeljak proizvodnje odjeće ubrajaju se: proizvodnja odjeće, osim krznene (razred *proizvodnja kožne odjeće, proizvodnja radne odjeće, proizvodnja ostale vanjske odjeće, proizvodnja rublja, proizvodnja ostale odjeće i pribora za odjeću*); proizvodnja proizvoda od krzna (razred *proizvodnja proizvoda od krzna*); proizvodnja pletene i kukičane odjeće (razred *proizvodnja pletenih i kukičanih čarapa, proizvodnja ostale pletene i kukičane odjeće*).

Posljednjem odjeljku – proizvodnji kože i srodnih proizvoda – pripadaju ove skupine poslova: štavljenje i obrada kože; proizvodnja putnih i ručnih torba, sedlarskih i remenarskih proizvoda; dorada i bojenje krzna (razred *štavljenje i obrada kože; dorada i bojenje krzna, proizvodnja putnih i ručnih torba i slično, sedlarskih i remenarskih proizvoda*) te proizvodnja obuće (razred *proizvodnja obuće*).

Navedena detaljna podjela upućuje na činjenicu da bi mapiranje tvornica tekstilne industrije bio opsežan posao koji prelazi okvire ovoga rada. Stoga ću se zasad zadovoljiti davanjem okvirne slike o tekstilnoj industriji u Zagrebu,

²¹ Galović, Krešimir. Industrijski kompleks Zagrebačke ledane d.d.: od tvornice za tvorenje kristalnog leda do značajnog razvojno-revitalizacijskog resursa grada 21. stoljeća. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 40 (2017): 139-164.

²² https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2007_06_58_1870.html (posjećeno: 7. rujna 2018.)

sl.1.- 5. Objekt Svilana nalazi se u Maksimirskom perivoju. Prostorije u unutrašnjosti služile su za čahure svilene bube, a danas se koriste kao skladište Agronomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Autorica fotografija: Ines Svačina

imajući na umu razvoj industrije, njezin početak i svojevrsni kraj, posljedice koje je imala za društvo te ideju kako preostalim fizičkim i simboličnim aspektima nekadašnjeg načina života dati novi, dostojanstveni oblik postojanja.

3.1. Povijest tekstilne industrije u Zagrebu

Tekstilna proizvodnja na području Hrvatske potječe s kraja 14. i početka 15. st., kad su se u Dubrovniku pojavile prve radionice za pranje i bojenje sukna. U središnjem dijelu Hrvatske nije bilo veće manufakturne proizvodnje tekstila sve do druge polovice 18. st., kad je 1751. u Zagrebu otvorena manufaktura koja je proizvodila sukno za vojsku. Manufakturna proizvodnja karakteristična je za razdoblje 18. i 19. st., kad su se najvažnije tekstilne manufakture bavile proizvodnjom sirove svile.²³ Ostatci nekadašnje tekstilne aktivnosti u području proizvodnje svile dva su zagrebačka objekta – **Svilana**, koja se nalazi u Maksimirskom perivoju, te Bubara – Kraljevska tvornica svile u Adžiji-noj ulici.

Za prvi spomenuti objekt – Svilanu, ne zna se točan datum izgradnje, ali je poznato da postoji već od 1835. (tih je godina svilarstvo ostvarilo najveći procvat²⁴).

*Maksimirka je Svilana kao javna građevina registrirana 21. studenoga 2002. kao povijesni i građevinski sklop, a kulturno je, pak, dobro Park Maksimir upisano u Registar kulturnih dobara RH. Sama zgrada je pravokutnoga tlocrta, natkrivena dvostrešnim krovštem pokrivenim crijepom, a ostvarena je u visini prizemlja i visokog kata kojemu su na južnom i sjevernom pročelju ugrađena dva usporedna niza niskih i uskih prozora, pa se građevina doima dvokatnom. Zabati su izvorno bili rastvoreni samo tavanskim prozorima, ali su naknadno rastvarani većim brojem oblikovno i dimenzijom neprimjerenih prozorskih otvora. Ulazna su vrata smještena u središnjoj osi južnoga pročelja, a pred njima je povišeni drveni trijem natkriven jednostrešnim krovštem.*²⁵

²³ Kolar, Mira. *Svilarstvo u Hrvatskoj od 18. stoljeća do 1945. godine*. Zagreb: Dom i svijet, 2007., str. 26.

²⁴ Ibid, str. 51.

²⁵ Paladino, Zrinka. Zaštita zagrebačke industrijske baštine izradbom konzervatorskih elaborata Gradskoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 33/34, 33/34 (2012): 155.

sl.6.-9. Bubara – Kraljevska tvornica svile projektirali su poznati historičistički arhitekti Höhnigsberg i Deutsch 1892. godine. Izgrađena je na tadašnjemu rubnom dijelu grada kao nasljednica pogona u Preradovićevoj ulici (nekad zvanj Svilarška ulica).
Danas je u ruševnom stanju.
Autorica fotografija: Ines Svačina

Prostorije u unutrašnjosti Svilane služile su za čahure svilene bube, a danas se koriste kao skladište Agronomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Bubara – Kraljevska tvornica svile, pak, u znatno je gore stanju. Danas samo ruševina, tvornica je podignuta 1892. na tadašnjemu rubnom dijelu grada kao nasljednica pogona u Preradovićevoj ulici (nekad zvanj Svilarška ulica). Bubaru su projektirali poznati historičistički arhitekti Höhnigsberg i Deutsch i bila je u to doba suvremena građevina industrijske namjene. Za razliku od Svilane, Bubara se ne nalazi na popisima zaštićenih objekata ili sklopova Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode, prema tome ne uživa nikakvu zaštitu. Oba se objekta ubrajaju u važno industrijsko nasljeđe te čine dio zagrebačke tekstilne industrijske baštine.

Iako je industrijska revolucija u Europi započela u drugoj polovici 18. st., i to upravo razvojem tekstilne industrije i pripadajućih strojeva koji su znatno ubrzali proces proizvodnje, tekstilna industrija u Hrvatskoj razvila se tek u posljednjim desetljećima 19. st., a razlog je prije svega nepovoljan geopolitički položaj. U tom je razdoblju u Zagrebu postojala tvornica rublja, zatim velika tkaonica, a krajem 19. st. osnovana je Prva hrvatska tvornica rublja.²⁶ Razvoj tekstilne industrije nastavlja se u 20. st., kad se 1914. otvara jedna od naših najpoznatijih i najdugovječnijih tekstilnih tvornica – Domaća tvornica rublja²⁷ (u daljnjem tekstu DTR), koja je radila sve do početka prošle godine. Prvi pogon DTR-a bio je na današnjem Trgu bana Jelačića sve do 1920., kad je preseljen na adresu Krajiška 20, gdje ostaje do zatvaranja. Tekstilna se industrija počela sustavnije razvijati u Hrvatskoj tek nakon Prvog svjetskog rata.²⁸ Godine 1920. otvara se Tvornica konca (Unitas), danas jedini proizvođač i izvoznik konca u Hrvatskoj. Četiri godine poslije otvara se i Tvornica za pamučnu industriju (TVORPAM), koja je 1964. s još dvije tvornice ujedinjena u Tekstilni kombinat, a 1930. osnovana je Silk, tvornica čarapa, koja 1941. mijenja ime u Tvornica čarapa Jadran²⁹, pod kojim je i danas poznata. Sve tri tvornice još uvijek rade.

²⁶ Soljačić, Ivo; Čunko, Ružica. Hrvatski tekstil kroz povijest. *Tekstil*. 43, 11(1994): 584-602.

²⁷ Dana 21. ožujka 1914. Lav i Makso Bauer u Zagrebu osnivaju DTR koji djeluje kao samostalno poduzeće, a nedugo zatim pretvara se u dioničko društvo, <http://www.dtrmoda.hr> (posjećeno: 22. rujna 2018.).

²⁸ Šimončić-Bobetko, Zdenka. *Industrija Hrvatske 1918. – 1941.* Zagreb: AGM, 2005., str. 321.

²⁹ <http://jadran-carapa.hr/tvrtka/> (posjećeno: 11. rujna 2018.)

Godine koje slijede, osobito nakon Drugoga svjetskog rata pa do Domovinskog rata, svakako su razdoblje naj-snažnijeg razvoja i otvaranja novih tvornica tekstilne industrije. Godine 1943. osnovana je poznata tvornica obuće Šimecki u ulici Dužice, južno od Trešnjevačkog trga. Sedam godina poslije na trećem katu zgrade otvorena je tvornica *Nada Dimić*, koja se još uvijek nalazi u današnjoj Branimirovoj ulici te je zaštićena kao integralni dio povijesne urbane cjeline grada Zagreba. U 1940-im i 1950-im godinama odjevna industrija postaje popularnija od tekstilne, o čemu svjedoče tvornice koje su još uvijek bitan dio kolektivnog sjećanja. Te su tvornice snažno utjecale na društvo, urbanističku sliku grada te na gospodarski razvitak Hrvatske.

Godine 1947. otvorena je tvornica Sport Heruc, nazvana po Predragu Herucu, koji je bio sportaš i sudionik Narodnooslobodilačke borbe. Dvije godine poslije otvorena je zasigurno najpoznatija i višestruko umjetnički tematizirana tvornica Kamensko, kojoj je prethodila radionica vojne odjeće. Godine 1955. počela je raditi tvornica ženske modne konfekcije Vesna, smještena na Novoj cesti 57. U međuvremenu je tvornica srušena te se na tome mjestu gradi novi poslovni objekt. U istom kvartu osnovana je ženska konfekcija Suvremena žena, koja je počela raditi kao krojačko poduzeće, da bi 1958. bila sagrađena nova zgrada na adresi Lipovečka 1.

Sve navedene tvornice danas su u stečajnom postupku ili su zatvorene tijekom Domovinskog rata te u prvom desetljeću 21. st. Prema lokacijama i kvantiteti tih tvornica možemo zaključiti da je *odjevna struka bila znatnim dijelom smještena u Zagrebu, dok su se ostale vrste tekstilne industrije decentralizirale*.³⁰ Kao posljedica pada proizvodnje 1960-ih i 1970-ih, u zapadnim državama poput Zapadne Njemačke, Francuske i Velike Britanije proizvodnja se širi prema istoku Europe te se određene industrijske grane razvijaju i u Jugoslaviji. Sedamdesete godine 20. st. plodno su razdoblje na ovim prostorima: tada je u tekstilnoj industriji zaposleno oko 298 200³¹ radnika i radnica. *Promet u trgovini na malo tekstilom, trikotažom i konfekcijom od početka sedamdesetih do 1975. se povećao 150 posto te konfekcija 1975. godine bilježi proizvodnju od 52 milijuna kvadratnih metara odjeće i rublja te 7.905 tona trikotaže*.³²

Posljedično, s preseljenjem proizvodnje na ove prostore dolazi do promjena u proizvodnom procesu te u Hrvatskoj počinju prevladavati doradni, odnosno tzv. *lohn poslovi*, koji su bitno promijenili tekstilnu industriju. U sljedećem desetljeću tržište je još uvijek bilo *zaštićeno protekcionističkim mjerama s više od 22 milijuna potrošača*³³, sve do 1991., kada ratnom agresijom na Hrvatsku počinje novo razdoblje tekstilne (i odjevne) industrije. Očekivano, sve su industrije, pa i tekstilna, doživjele goleme štete u ratu, ponajprije neposrednim razaranjem, a zatim i neuspjelim i izrazito problematičnim pokušajima privatizacije. Negativan trend nastavio se ulaskom u 21. st., kada su posljedice rata i privatizacije još uvijek bile goleme, a onda je 2008. počela velika svjetska financijska kriza, što je rezultiralo zatvaranjem većeg broja tvornica u Zagrebu. Iz užega i šireg središta grada preostala je proizvodnja iselila u predgrađa ili na sjever Hrvatske te je u Zagrebu ostao samo pokoji napušteni objekt ili natpis koji podsjeća da je tu nekad postojala snažna tekstilna industrija.

Današnja preostala tekstilna proizvodnja u Zagrebu³⁴, kao i u cijeloj Hrvatskoj, bori se s istim problemima. Kako bi ostala konkurentna te sačuvala pogone, poduzeća su se orijentirala na doradne poslove, koji čine čak 90 % njihovih ukupnih poslova. Međutim, takvo poslovanje, koje je apsolutno dominantno, ne pokazuje se održivim dugoročnim rješenjem već postaje ozbiljan moralni, ekološki i ekonomski problem. Niske nadnice, koje su ispod prosječnih u Hrvatskoj, teški uvjeti rada, duge smjene i nerealne norme³⁵ svakodnevica su naših tekstilnih radnika i radnica, dok su proizvodnja i transport robe jedan od najvećih onečišćivača okoliša. Zbog jeftinije radne snage na istoku i labavog poimanja radničkih prava mnoge su zapadne zemlje zamijenile Hrvatsku za Makedoniju, Bugarsku, Rumunjsku te bliskoistočne države. Osim slabe konkurentnosti, neki od problema s kojima se tekstilci danas suočavaju jesu zastarjela tehnologija, nedostatak radnika i odgovarajućih stručnjaka, pomanjkanje vlastitog dizajna i brendova, malo domaće tržište itd.

Na kraju ovog poglavlja treba naglasiti da je u razdoblju od 19. do 21. st. u Zagrebu postojao velik broj tekstilnih tvornica, a još više malih i srednjih poduzeća koja su se bavila nekom vrstom tekstilne proizvodnje. No u tekstu su spomenute samo veće tvornice odnosno one koje su imale velik broj zaposlenih i određeni društveni značaj.

3.2. Društveni i ekonomski aspekti tekstilnih tvornica

Tekstilna industrija u Hrvatskoj ima kompleksnu povijest koja je isprepletena gospodarskim uzletom i financijskim krizama, jačanjem radničkih prava i klasnim nerazmjerom, ženskom emancipacijom i eksploatacijom. Pozitivne promjene koje je unijela u društvo jednake su negativnim posljedicama koje je ta industrija ostavila.

Dr. Zdenka Šimončić-Bobetko u svojem radu *Industrija Hrvatske, 1918. – 1941.* govori o prednostima koje tekstilna industrija ima pred drugim industrijama, odnosno o obilježjima specifičnima samo za nju. Konkretno spominje činjenicu da je s pojavom tekstilne industrije otvorena mogućnost zapošljavanja velikog dijela stanovništva koje je živjelo izvan velikih gradova.³⁶ *Kroz duži period prve polovice 20. stoljeća u našoj je zemlji 80 do 90 posto stanovništva*

³⁰ Šimončić-Bobetko, Zdenka. *Industrija Hrvatske 1918. – 1941.* Zagreb: AGM, 2005., str. 300.

³¹ <http://radnickaprava.org/tekstovi/clanci/ivana-biocina-moze-li-tekstil-s-margine> (posjećeno: 23. rujna 2018.)

³² Ibid.

³³ Kroppek, Amela. Stanje i projekcije tekstilne, odjevne i kožne industrije. *TEDI*, 4 (2014): 36

³⁴ Analiza poduzetnika u 2016. u tekstilnoj industriji prema sjedištu poslovanja pokazala je najveću koncentraciju tekstilaca na području grada Zagreba, <https://www.fina.hr/Default.aspx?art=13074> (posjećeno: 2. listopada 2018.).

³⁵ Tekstilna se industrija ubraja u radno intenzivne industrije.

³⁶ Šimončić-Bobetko, Zdenka. *Industrija Hrvatske 1918. – 1941.* Zagreb: AGM, 2005., str. 273.

živjelo na selu, bavilo se ekstenzivnom poljoprivredom i stočarstvom, ponešto sudjelovalo u robnoj razmjeni i živjelo u domaćinstvima koja su ujedno bila djelomično autarkična gospodarstva.³⁷ Agrarnom se stanovništvu tada pružila prilika da se zaposli i privređuje za život, što je imalo osobito pozitivan odjek među ženama. *Mnoge do tada nezaposlene žene nalaze u toj grani svoje prvo zaposlenje i tako mogućnost za stvaranje obitelji. Nijedna druga industrijska grana nije davala toliku šansu rada ženama kao ova.*³⁸

Danas tekstilnu industriju nazivamo ženskom industrijom jer većinu zaposlenih čine žene. Kroz cijelu povijest te industrije na području Hrvatske omjeri među zaposlenima idu u korist žena, što se posebice očituje u ratnim godinama, kad muškarci odlaze u rat ili u vojnu rezervu, a žene preuzimaju većinu poslova. Nakon Drugoga svjetskog rata dolazi do stabilizacije i procvata industrije, a žene kao jeftinija radna snaga ostaju na „osvojenim” radnim mjestima.

Iako je prilika za zaposlenje bila pozitivan doseg, zarada je bila malena, a troškovi života visoki. U razdoblju između dva svjetska rata velik je broj radnika imao zaradu kojom nije mogao podmiriti životne troškove, a ni današnje prilike nisu bitno drugačije. Ta činjenica upućuje na klasni moment u tekstilnoj industriji koji je još uvijek izrazito jak: iako je značila izvor prihoda za radništvo, ona je istodobno u provinciju unosila sukobe između rada i kapitala. *Tu se seljački element prvi puta susreće s pojmovima eksploatacije, minimalnih nadnica, stranim kapitalom, štrajkovima, krizom, itd., a svega toga nije bilo u onim dijelovima zemlje gdje nije bilo nikakve industrije.*³⁹ Jeftina radna snaga oduvijek je bila karakteristična za lokacije domaće tekstilne industrije.

U prvoj polovici 20. st. u zemlji je postojao dovoljan broj radno sposobnog stanovništva, i to s kvalifikacijama koje su bile potrebne tekstilnoj industriji.

*Zemlja je u pogledu prirodnog priraštaja stanovništva stajala na jednom od prvih mjesta u Europi. Postojala je apsolutna i relativna napučenost, koja je predstavljala veliki izvor radne snage za industriju.*⁴⁰ Tvorničari su u potrazi za jeftinim radništvom otvarali pogone na mjestima gdje je postojao sitan posjed i agrarna prenapučenost. Za grad Zagreb to znači da su tvornice uglavnom bile pozicionirane na rubnim dijelovima grada ili u predgrađu (Črnomerec, Trešnjevka, Žitnjak), što je rezultiralo pojavom radničkih ulica i kvartova nastalih oko same tvornice.

Osim radne snage, jedan od ključnih preduvjeta za razvoj bilo kakve industrije, pa i tekstilne, jest postojanje kapitala. S obzirom na to da je do prve polovice 20. st. Hrvatska bila pretežito agrarno područje, s poljoprivredom kao glavnim izvorom privređivanja, mogućnost akumulacije domaćeg kapitala bila je slaba i nedovoljna.⁴¹

Zbog toga je industrija posegnula i za stranim kapitalom, koji je uglavnom ulagan u velika poduzeća. Ipak, u tekstilnoj je industriji bilo angažirano najviše domaćeg kapitala zato što je bilo potrebno uložiti manji kapital nego u druge industrijske grane. U tekstilnoj su industriji bila ekonomična i mala poduzeća. Razvio se velik broj malih i srednjih poduzeća različitog kapaciteta u kojima je bio angažiran domaći kapital.⁴² Takav način funkcioniranja održao se do danas.

Dakle, kroz povijest razvoja tekstilne industrije država je uvela niz ekonomskih i političkih mjera različitog djelovanja. To se prije svega odnosilo na zaštitu kapitala i carinsku zaštitu, a potom na različite politike, npr. tarifnu, poreznu, kartelnu ili onu političkih državnih nabava. Industrijalizacija zemlje provodila se neplanski, a pogodovala je interesima vlasnika domaćeg kapitala, ali još više stranim ulagačima koji su imali čak veće pogodnosti jer su i strana ulaganja često bila veća.⁴³

No unatoč tome što većina stanovništva nije imala dovoljno sredstava za potrošnju izvan osnovnih životnih potreba te usprkos činjenici da je potrošnja tekstilnih proizvoda u većem dijelu 20. st. bila niža nego u nekim drugim zemljama poput Italije, Austrije i Njemačke, tekstilnoj je industriji domaće tržište bilo sigurno zbog carinske tarife na uvoz tekstilnih proizvoda te zbog činjenice da je postojala i državna nabava (platna, pokrivača i sl.).⁴⁴

Dakle, unatoč ograničenomu unutarnjem tržištu, razvoj tekstilne industrije u prvoj polovici 20. st. bio je potaknut navedenim okolnostima.

Poglavlje ću završiti tezom da je tekstilna industrija u najširem smislu zaista utkana u tkivo grada Zagreba (pa i Hrvatske) te je dio kolektivnog sjećanja. Ostavivši trag u urbanističkome, ekonomskome, tehnološkome i društvenom smislu, tekstilna je industrija zauvijek promijenila lice grada. Od velikih tvorničkih postrojenja pa do malih obrta i trgovina tekstilnom i konfekcijskom robom koje su se otvarale u užem dijelu grada, tekstilna je industrija neposredno ili posredno utjecala na sve stanovnike Zagreba. Na početku 20. st. Zagreb je bio obrtničko središte, s llicom kao žilom kucavicom, koja je obilovala malim mjestima na kojima se određivala moda tog doba. Obrtnički rast kulminirao je 1950-ih godina.⁴⁵

Zanimljivo je spomenuti da se već 1950-ih godina u školama predavao predmet domaćinstvo, u sklopu kojega su djeca, među ostalim, učila šivati, a indikativna je i činjenica da su se u vrijeme najvećeg rasta tekstilne industrije simultano razvijale i tekstilne škole, a otvoren je i fakultet, današnji TTF. Samostalni studiji tekstila i tekstilne tehnologije u Hrvatskoj su prvi put organizirani početkom 1960-ih godina, istodobno kao studij na Tehnološkom fakultetu u Zagrebu (isprva samo kemijskoga, a kasnije mehaničkoga i odjevnog smjera) i kao tri neovisne više tekstilno-teh-

37 Richtman-Auguštin, Dunja. Sudbina narodne kulture. U Čarolija niti: Vještina narodnog tkanja u Jugoslaviji (ur. Jelka Radauš Ribarić, Dunja Rihtman-Auguštin). Zagreb: Muzejsko-galerijski centar, 1988., str. 11.

38 Šimončić-Bobetko, Zdenka. *Industrija Hrvatske 1918. – 1941.* Zagreb: AGM, 2005., str. 273.

39 Ibid, str. 274.

40 Ibid, str. 312.

41 Ibid, str. 305.

42 Ibid, str. 306.

43 Ibid, str. 325. i 326.

44 Ibid, str. 299.

45 Vladislavić, Ante Tonči. *Drugarica à la mode: Odijevanje i moda u Zagrebu od 1945. do 1960.* Zagreb: Muzej suvremene umjetnost, 2006., str. 1-3.

ničke škole: u Dugoj Resi, Varaždinu i Zagrebu. Viša škola u Zagrebu počela je obrazovati dizajnere tekstila i odjeće sredinom 1970-ih. Godine 1983. više su se škole pripojile Institutu za tekstil i odjeću (u to vrijeme dijelu Tehnološkog fakulteta). Kad je 1991. Institut za tekstil i odjeću organiziran kao samostalna institucija pod nazivom Tekstilno-tehnološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu, postao je jedinom visokoškolskom ustanovom u znanstvenom polju tekstilne tehnologije u Hrvatskoj i jedinom koja se sustavno bavi znanstvenoistraživačkim radom na tom području.⁴⁶

4. ZAŠTITA I PREZENTACIJA TEKSTILNE INDUSTRIJSKE BAŠTINE

U prethodnim sam poglavljima nastojala upozoriti na utjecaj što ga je tekstilna industrija ostavila u tkivu grada i u ljudskim životima. Stoga se kao rezultat tog istraživanja nametnula ideja o osnivanju Muzeja tekstilne industrije koji bi bio smješten u prostorima bivše tvornice *Nada Dimić* u Zagrebu. U ovom prilogu obrazlažem tu ideju jer smatram da bi takav projekt pomirio i komemorirao bogatu, ali kompleksnu povijest tekstilne industrije u Zagrebu (i na širem području) te bi postao svojevrsno rješenje za njezinu neizvjesnu budućnost.

Odabir prostora tvornice *Nada Dimić* kao lokacije budućeg Muzeja tekstilne industrije nije nimalo slučajan, već je riječ o rješenju koje funkcionira na više razina. Osim što je tvornica *Nada Dimić* i sama bivša tvornica tekstilne industrije (trikotaže) kojoj bismo time pridodali povijesne, kulturne i arhitektonske vrijednosti, ona je ujedno primjer zagrebačke industrijske baštine i nalazi se na području povijesne urbane cjeline grada Zagreba, za koju je rješenjem Ministarstva kulture RH utvrđeno svojstvo kulturnog dobra i koja je upisana u Registar kulturnih dobra RH. To znači da bi jedan od posljednjih preostalih objekata (tekstilne) industrijske baštine u Zagrebu potrebnom revitalizacijom postao simbolom višestoljetne povijesti tekstilne industrije.

Pritom se pojam zaštite nameće se kao ključni pojam.

*Zaštita kulturne baštine smislena je akcija koja se provodi da se spriječi njezino propadanje. Ona je višeslojan društveni, znanstveni, stručni i humani proces usmjeren prema očuvanju i interpretaciji spoznatih vrijednosti u materijalnom svijetu koji nas okružuje. Svrha je zaštite očuvanje integriteta baštine, stvaranje uvjeta za opstanak i poduzimanje mjera za održavanje predmeta i sklopova baštine da se ne dogodi neumitno propadanje i baština očuva za budućnost, sprečavanje radnji koje bi mogle oštetiti ili izmijeniti svojstva predmeta baštine i, napokon, stvaranje uvjeta za zadovoljavanje potreba određene društvene zajednice u konzumiranju vrijednosti baštine, a u skladu s njihovom namjenom i vrijednošću.*⁴⁷

Postoji više vrsta zaštite, ali u sklopu ovoga priloga, koji je isključivo teorijske prirode, riječ je o zaštiti pisanjem (dokumentiranjem). Dakle, aktualiziranje teme, bilježenje činjenica i interpretiranje protoka vremena, dokumentiranje postojećeg stanja putem fotografija te, prije svega, pisane riječi, svojevrsni je proces zaštite sukladan ograničenjima koje postoje u mediju teksta. Ako se dogodi da svi predmeti, objekti i materijalna svjedočanstva tekstilne industrije nestanu, ključnima postaju upravo ovakvi radovi, koji od sekundarnih izvora postaju primarni. To znači da je sve dosad napisano u ovom radu svojevrsna zaštita kojoj kao pojedinac trenutno mogu pridonijeti.

Nakon rješavanja pitanja zaštite, valja osvijestiti pitanje prezentacije. Osim samog sadržaja muzeja, koji bi pod predloženim nazivom zaista omogućivao bavljenje i interpretiranje širokog spektra tema poput povijesti tekstila, pojave obrta i tvornica, urbanizacije, radničkih prava, emancipacije žena, posljedica rata i političke tranzicije na tekstilnu proizvodnju, industrijske baštine, postojećeg stanja industrije, budućnosti mode itd., i samu je zgradu potrebno sagledati kao svojevrsni muzejski predmet koji je nositelj temeljnoga obilježja – muzealnosti.

*Termin muzealnost možemo prenijeti na cjelinu baštine i primijeniti u razmatranju nepokretne kulturne baštine u prostoru. Smatrajući svaki predmet, zgradu ili sklop kulturne baštine dokumentom nekog vremena, prostorne ili društvene sredine, odredili smo im i jednu od vrijednosti, koje su neponovljive i jedinstvene. Oni nisu preneseni u drugu sredinu da bi u njoj dokumentirali onu izvornu, već u izvornoj sredini dokumentiraju neko ranije stanje, neke ranije odnose.*⁴⁸

Oblikovanim zbirka bila bi pridružena i cjelovitost zgrade kao bitnog dijela zagrebačke industrijske baštine.

*Svako prezentiranje kulturne baštine zapravo je interpretacija, kojom se iz bogatog života spomenika izabiru one faze, životne situacije ili detalji pomoću kojih će se stvoriti i oblikovati povijesna slika spomenika relevantna trenutku prezentiranja. S obzirom na to da je često riječ o složenim građevnim strukturama, ta interpretacija neće biti kratkotrajna nego će cijelo iduće razdoblje biti jedinom mogućem nositeljem kulturne i znanstvene poruke tog dijela baštine.*⁴⁹

Stoga je bivša tvornica *Nada Dimić* logičan odabir u prezentaciji idejnog projekta Muzeja tekstilne industrije jer su povijest i značenje tvornice višeslojni.

46 <http://www.ttf.unizg.hr/> (posjećeno: 30. rujna 2018.)

47 Maroević, Ivo. *Uvod u muzeologiju*. Zagreb: Zavod za informacijske studije, 1993., str. 169-170.

48 Maroević, Ivo. *Uvod u muzeologiju*. Zagreb: Zavod za informacijske studije, 1993., str. 243.

49 Maroević, Ivo. *Uvod u muzeologiju*. Zagreb: Zavod za informacijske studije, 1993., str. 244.

sl.10.-14. Četrdeset godina prije nego što je osnovana tvornica „Nada Dimić“, taj je tvornički prostor bio dom mnogih pogona. Prvi je stanar bila tvornica Penkala, u vlasništvu Edmunda Mostera. Nakon mnoštva izmijenjenih vlasnika tvornice i njihovih djelatnosti, nakon Drugoga svjetskog rata, 1950. je počela s radom tekstilna tvornica „Nada Dimić“.
Autorica fotografija: Ines Svačina

5. TVORNICA NADA DIMIĆ⁵⁰

5.1. Trenutačno stanje tvornice kroz fotografije

Bivša tvornica *Nada Dimić* nalazi se na uglu Branimirove ulice i Ulice Tome i Petra Erdödyja u Zagrebu. Fasada je išarana grafitima te ukupnost vanjskog izgleda tvornice daje naslutiti da je unutrašnjost jednako oronula i zapuštena. U više od jednog stoljeća postojanja zgrada je svjedočila mnogim promjenama namjene i vlasništva te pretrpjela brojna nepovoljna restrukturiranja i nepogode.

5.2. Povijest tvornice

Arhitekti koji su radili prvi projekt za tvornicu na spomenutoj lokaciji radili su u projektantskom poduzeću Höhnigsberg & Deutsch koje je 1909. za investitora Edmunda Mostera izradilo nacrt za tvornicu olovaka *Penkala*. Iduće godine isti su projektanti napravili nove nacрте s preinakama prema kojima je u konačnici izvedena spomenuta tvornica. Iz Državnog arhiva u Zagrebu M. Pretković saznaje da je 2. siječnja 1911. na temelju građevinskih dozvola izdana uporabna dozvola investitoru Edmundu Mosteru. U godinama koje slijede izgrađena je tvornica koja kao takva ostaje u funkciji do 1919., kada nastaju prve veće promjene.

Naime, na zgradi i pomoćnim objektima počinje raditi poznati zagrebački arhitekt Rudolf Lubynski. Veći dio radova napravljen je u iduće tri godine, kad su izgrađeni gospodarski i pomoćni objekti, a tvornička je zgrada dobila nov izgled uličnih pročelja kakav se zadržao do danas. U tom je razdoblju izgrađena i trokatnica namijenjena poboljšanju standarda radništva, koja je imala prostorije poput kuhinje, blagovaonice, odvojenih garderoba za muškarce i žene (ženska je kvadraturom bila znatno veća zbog pretežitog broja radnica), zatim čitaonica, skladište i prostor za

⁵⁰ U ovom ću se poglavlju ponajprije koristiti tekstem Marine Pretković, jedne od malobrojnih autorica koja je napisala sveobuhvatan pregledni rad s temom *Tvornica Nada Dimić u Zagrebu – povijesni pregled, problemi zaštite i mogućnost revitalizacije*, objavljen u časopisu *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 2015.

boravak. Novi industrijski pogoni i reorganizacija prostora dogodili su se u razdoblju od 1930. do 1950., kad su se promijenili i korisnici tvornice. Pretković piše kako je prva prenamjena zahvatila treći kat glavne tvorničke zgrade, za koji je tvrtka za kemijske predmete Piretrin d. d. 1930. dobila građevnu i uporabnu dozvolu za uređenje tvornice kemijskih proizvoda. Osim toga, u idućim godinama obje dozvole (građevnu i uporabnu) dobiva vlasnik proizvodnje čarapa Hinko Goldstein za uređenje radionice za proizvodnju čarapa Corona, zatim Ivan Braunstein podnosi molbu za uređenje tvornice (pletionice) čipaka na drugom katu zgrade, a Ignjat Knaker dobiva dozvole za tvornicu tekstila u prizemlju dvorišne tvorničke zgrade.

Godine 1943. zabilježena je nova preinaka u novoj postrojbi mehaničke tkaonice u vlasništvu Josipa i Jaroslava Bureša, a iste godine Jelka Paradovski, vlasnica poduzeća STEPAR – kemički proizvodi i mineralna ulja, traži odobrenje za uređenje i upotrebu skladišta i postrojenja za svoju trgovinu na trećem katu. Nakon različitih manjih pogona koji su u zgradi radili tih desetljeća, 1950-ih godina napokon se otvara tvornica tekstila *Nada Dimić*, poduzeća Zagrebačke trikotaže i pozamanterije. Prema Pretković, prvi podatci o građevinskim radovima datiraju iz sredine 1950. te ubrzo nakon toga objekt dobiva veću dogradnju.

Prema nacrtu inženjera Božidara Plehatija, pomoćni su objekti zamijenjeni novogradnjom podijeljenom na dva dijela: prvi je dobio tvorničku i radničku namjenu kako bi se poboljšali uvjeti rada u samoj tvornici; u prizemlju i na prvom katu drugog objekta bio je upravni dio tvornice, a na gornjim su katovima bili stanovi.

Idućih pedesetak godina *Nada Dimić – zagrebačka trikotaža i pozamanterija* radi kao pogon za tekstilnu industriju, sve do 1993., kada društveno poduzeće postaje dioničko društvo Endi-International. Tvornica se nastavlja baviti istom djelatnošću do 2000., a onda odlazi u stečaj. Proizvodni je dio tada preseljen u Sveti Ivan Zelinu, gdje danas radi pod imenom Endi Line d.o.o.⁵¹ Nasljednik tvrtke *Nada Dimić d.o.o.*, kasnije Endi Internationala d.o.o., zadržao je kompletan pozamanterijski program tih proizvođača. Od svih pogona koji su se tijekom vremena smjestili u objekt na uglu Branimirove ulice i Ulice Tome i Petra Erdödyja danas se ta lokacija pamti isključivo po tvornici *Nada Dimić*.

Ulaskom u 21. st. i prestankom proizvodnje tvornički je sklop promijenio niz vlasnika odnosno investitora, koje je prije svega zanimala povoljna lokacija. Umjesto brige o revitalizaciji vrijednog objekta industrijske arhitekture, privatni su poduzetnici prostor zamislili kao budući stambeno-poslovni objekt. Prvi vlasnici nakon stečaja bili su odvjetnik Ante Nobilo i poduzetnik Mića Carić, koji su 2005. tvornicu prodali poduzetniku Željku Kerumu. Pretković upozorava da je ta faza bila ujedno i najpogubnija za prostor tvornice jer su zbog nelegalnih građevinskih postupaka i nepoštovanja konzervatorskih uputa na zgradi nastala velika oštećenja. Situacija kulminira 2007., kad se pri izgradnji garaže urušio velik dio zgrade, Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja zaključilo je da je namjera novog vlasnika bila srušiti zgrade, pa su Kerumu zabranjeni daljnji radovi. Osim zabrane, Kerum nije osjetio nikakve ozbiljnije sankcije te je i dalje ostao vlasnikom tvornice. U međuvremenu je izbilo nekoliko velikih požara, za koje nikad nije nađen krivac iako je policijskom istragom utvrđeno da su bili podmetnuti. Krajem 2010. Kerum osniva poduzeće Elpida d.o.o., koje je postalo nositeljem investicijskog projekta *Nada Dimić* te je 2011. prenio poslovne udjele Institutu IGH i Stipić Grupi.⁵² Stambeno-poslovni objekt još uvijek nije realiziran zbog nedostatka financijskih sredstava te zbog činjenice da je nad oba društva otvorena predstečajna nagodba.

5.3. Društveno značenje tvornice

O društvenim aspektima tvornice pisala sam već u trećem poglavlju ovog rada, i sva ta obilježja vrijede i za *Nadu Dimić*. Četrdeset godina prije nego što je osnovana *Nada Dimić*, taj je tvornički prostor bio dom mnogih pogona. Prvi je stanar bila tvornica *Penkala*, u vlasništvu Edmunda Mostera te je, baš kao i druge tvornice tog doba, nudila mogućnost zaposlenja većem broju ljudi, čime je pridonijela procesu urbanizacije. Nakon mnoštva izmijenjenih vlasnika tvornice i njihovih djelatnosti, nakon Drugoga svjetskog rata, 1950., počela je raditi tekstilna tvornica *Nada Dimić*. Tvornica je dobila ime po *prvoj partizanki Hrvatske*⁵³, što je bila uobičajena praksa tog doba. Brončana spomen-bista Nade Dimić postavljena je 1959. u dvorištu tvornice, no uklonjena je 1990-ih. Pretković piše kako je svojedobno u *Nadi Dimić* bilo zaposleno oko 1700 radnika, od kojih su većina bile žene. Tu tvornicu, kao i većinu drugih, snašla je ista sudbina – nakon nekoliko desetljeća manje ili više uspješnog poslovanja, tijekom rata došlo je do privatizacije i, posljedično, do smanjenja broja radnika, povećanja dugova i, u konačnici, do stečaja. Takav razvoj događaja ostavio je brojne radnice na ulici, bez posla i isplaćenih plaća.

Danas ispražnjena i oronula tvornica čest je motiv umjetničkih promišljanja i istraživačkih interesa, tako Maja Flajsig u svom tekstu pod nazivom *Zašto se sjećamo Nade Dimić?*⁵⁴ popisuje umjetničke radove koji tematiziraju lik, djelo i/ili tvornicu *Nada Dimić*, od kojih ću ovdje spomenuti samo neke.

Simbolična je bila umjetnička intervencija Sanje Iveković pod nazivom *SOS Nada Dimić* u lipnju 2000., kad je na pročelju tvornice obnovila i upalila neonski natpis *Nada Dimić*. U tom je trenutku već bio pokrenut stečajni postupak, a mnogi zaposlenici, uglavnom žene, samo što nisu izgubili posao. Njen rad, realiziran u sklopu projekta *Nada*

⁵¹ <http://www.endi.hr> (posjećeno: 2. listopada 2018.)

⁵² Danas su aktivni pod nazivom Konos Construction d.o.o.,

<https://sudreg.pravosudje.hr/registar/f?p=150:1> (posjećeno: 10. listopada 2018.)

⁵³ <https://voxfeminae.net/strasne-zene/nada-dimic-neustrasiva-borkinja-i-zaboravljena-heroina-2/> (posjećeno: 11. listopada 2018.)

⁵⁴ <https://www.kulturpunkt.hr/content/zasto-se-sjecamo-nade-dimic> (posjećeno: 12. listopada 2018.)

Dimić File, bio je i praktičnog karaktera te je tijekom lipnja iste godine organizirala besplatno pravno savjetovanje za radnice tvornice.⁵⁵ Iveković nastavlja projekt kroz nadolazeće godine te 2008. u suradnji s kustoskim kolektivom *BLOK* realizira rad pod nazivom *Nada Dimić 08. Ponovljena intervencija na fasadi tvornice Nada Dimić, performans i instalacija, osim arhive fotografija, dokumenata, tiskanih materijala, knjiga te odjeće proizvedene u tvornici, sadržava i maketu zgrade*.⁵⁶ Isti kustoski kolektiv 2015. realizira projekt *Kartografija otpora* u povodu 70. obljetnice oslobođenja Zagreba, u kojemu je jedan od bitnih punktova sama tvornica.⁵⁷ Projekt koji se bavio budućnošću samog objekta tvornice bila je zagovaračka radionica *Kad bi prostori mogli govoriti (Post-industrijski pejzaž: interpretacija, valorizacija i transformacija bivše tvornice Nada Dimić)* održana 2017. godine u organizaciji neprofitne udruge *Bacači Sjenki*. Većina umjetničkih radova s temom tvornice, njezine povijesti i značenja uglavnom ostaju u granicama neovisnih produkcija te zasad nisu valorizirani od institucija.

5.4. Valorizacija i perspektive

Djelatnost kakvu danas razumijevamo pod pojmom zaštite baštine vrlo je složena i interdisciplinarna djelatnost koja obuhvaća niz disciplina (humanističku, umjetničku, prirodnoznanstvenu) i znanja. Ima dugu povijest, a njezin razvoj i umrežavanje različitih tradicija u posljednjim je desetljećima obilježeno aktivnošću mnogih međunarodnih institucija (tijela unutar ICOM-a). Suvremena teorija i praksa znatno su fleksibilnije od zahtjeva koji su vrijedili tijekom 20. st., a njihova fleksibilnost često onemogućuje postavljanje čvrstih, univerzalnih pravila i kriterija u odnosu prema objektu u koji se intervenira. Stoga je ključna suradnja stručnjaka i znanstvenika različitih disciplina, reevaluiranje postojećih konzervatorskih načela te opetovano postavljanje pitanja koje su vrijednosti određenog objekta, zašto se i za koga konzervira/restaurira.

U tom kontekstu važna je *Povelja iz Burre*⁵⁸, usvojena u povijesnome rudarskom gradu u Australiji, a odnosi se na mjesto kulturnog značenja. Prema njoj, *kulturni značaj označava estetsku, povijesnu, znanstvenu, društvenu ili duhovnu vrijednost za prošle, sadašnje i buduće generacije. Kulturni značaj sadržan je u samom mjestu, njegovoj građi, smještaju, uporabi, povezanostima, značenjima, vezanim mjestima i srodnim objektima*.⁵⁹

Estetska vrijednost. Unatoč zapuštenome i oronulom stanju u kojemu se trenutačno nalazi tvornica *Nada Dimić*, njezine su estetske komponente i dalje vidljive. Izgled pročelja iz 1919., izrađenoga prema nacrtima arhitekta Rudolfa Lubynskog, vrijedna je atribucija te prepoznatljiva komponenta za većinu stanovnika grada Zagreba. Neupitno je vrijedan primjer zagrebačke industrijske arhitekture.

Povijesna vrijednost. Povijesna vrijednost tvornice vidljiva je na više razina. Osim što je riječ o važnoj industrijskoj baštini koja je prepoznata i stavljena pod zaštitu kao dio povijesne urbane cjeline grada Zagreb, sam naziv tvornice, koji je dobila po značajnoj povijesnoj ličnosti, nezaobilazna je vrijednosna komponenta.

Znanstvena vrijednost. Za tekstilnu industriju specifičan je snažan tehnološki razvoj i brojni kemijski procesi bez kojih proizvodnja ne bi bila moguća te stoga pridonose ukupnoj znanstvenoj vrijednosti. Dodatna je vrijednost svakako i činjenica da je prvi pogon koji se smjestio u tvorničke prostore bila tvornica olovaka *Penkala*⁶⁰, koja je novim tehnološkim procesom proizvela prvu mehaničku olovku i nalivpero u svijetu.

Društvena vrijednost. Bivša tvornica *Nada Dimić*, kao i većina industrijskih građevina, ima i društvenu vrijednost. Tvornice su simboli radničke klase, monumentalne vizure duboko usađene u svijest svakog stanovnika i radnika koji je u tvornici zarađivao za svoju obitelj, borio se za radnička prava, koji je u njoj i od nje živio. Tvornice kao takve simboli su ljudskog rada i civilizacijskog napretka. *Nada Dimić* usto je neporeciv simbol emancipacije žena.

Duhovna vrijednost. Bivša tvornica *Nada Dimić* ne posjeduje duhovnu vrijednost.

5.5. Komparativni primjeri

Tekstilni muzej Goldberger, Budimpešta

U Budimpešti je 1992. osnovan Tekstilni muzej (Textil Muzeum), koji je pod tim imenom djelovao do 2011., nakon čega je promijenio ime u Tekstilni muzej Goldberger (Goldberger Textilipari Gyűjtemény) te se konceptualno proširio i danas je svojevrsan *homage* 200 godina staroj društvenoj i industrijskoj prošlosti jedne tvornice i njezine okoline. Muzej je smješten u prostore bivše tekstilne tvornice koja je bila u vlasništvu obitelji Goldberger, čija povijest seže od 1784., kada Ferenc Goldberger (kasnije mijenja prezime u Goldberger) utemeljuje poduzeće koje se bavi proizvodnjom i bojenjem tekstila. Poduzeće je vodilo čak šest generacija obitelji Goldberger, sve do 1948., kada zbog nacionalizacije tvornice prestaje njezina proizvodnja. Obrisu prve zbirke iz koje je kasnije nastao muzej vidljivi su već 1950-ih godina, kada je donesen zakon prema kojemu (tekstilna) industrija treba pridonijeti očuvanju tehnologije osnivanjem odgovarajućih muzeja.⁶¹

⁵⁵ Pretković, Marina. Tvornica *Nada Dimić* u Zagrebu: povijesni pregled, problemi zaštite i mogućnost revitalizacije. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 37/38(2015): 126.

⁵⁶ <https://www.kulturpunkt.hr/content/zasto-se-sjecamo-nade-dimic> (posjećeno: 12. listopada 2018.)

⁵⁷ <http://www.kartografija-otpora.org/hr/> (posjećeno: 15. listopada 2018.)

⁵⁸ The Burra Charter: *Charter for Places of Cultural Significance* usvojena je 1979. te revidirana 1981., 1988., 1999. i 2013. godine.

⁵⁹ *Povelja iz Burre*, <https://australia.icomos.org/publications/charters/> (posjećeno: 16. listopada 2018.)

⁶⁰ Godine 1906. jedan od vodećih svjetskih izumitelja 20. st. ing. Slavoljub Penkala patentirao je mehaničku olovku, a 1907. nalivpero.

⁶¹ <http://www.textilmuzeum.hu/> (posjećeno: 7. listopada 2018.)

Muzej i tvrtka Stiftelsen K. A. Almgren Sidenväveri, Stockholm

Poznat i pod nazivom Almgrens Sidenväveri: Textile weaving museum, taj je muzej ujedno jedan je od najstarijih očuvanih primjera industrijske baštine na prostoru sjeverne Europe lociran na izvornome mjestu. Današnji muzej, koji još uvijek proizvodi tkaninu (tzv. *working museum*), zapravo je transformirana tvornica za proizvodnju svile koji je 1833. otvorio Knut August Almgren u Stockholmu. Tvornica je radila sve do 1974., nakon čega je zatvorena i prenamijenjena u muzej, koji još uvijek upotrebljava i prezentira originalne strojeve starije od 170 godina. Stalni postav obuhvaća povijest tvornice, razvoj proizvodnje svile te ulogu žene u procesu industrijalizacije.⁶²

Muzej industrije, Ghent

Smješten u bivšoj tvornici pamuka u Ghentu, Muzej izlaže tehnološka postignuća s područja tekstilne industrije te se bavi društveno važnim temama poput rada žena i djece. Osim toga, Muzej je svojevrsan spomenik industrijske revolucije, koja se nakon Engleske najprije proširila do Belgije, odnosno do Ghenta. Bivša je tvornica napuštena sredinom 1970-ih, nakon čega počinje skupljanje i zaštita preostalih tvorničkih strojeva. Već 1977. postojala je zbirka s više od 30 000 predmeta. Muzej je nedavno promijenio ime iz The Museum of Industry, Work and Textiles u The Museum of Industry.⁶³

Mestni muzej Idrija

Mestni muzej Idrija vodi brigu o određenom broju lokacija od kojih je najpoznatiji Grad Gewerkenegg, veliki objekt nalik na dvorac, koji je sagrađen od 1522. do 1533. kao upravna zgrada rudnika te skladište pšenice i žive. Naime, slovenski grad Idrija poznat je po bogatim rudnicima žive oko kojih je sagrađeno naselje, a danas je mjesto velikoga povijesnog, kulturnog i tehnološkog značenja. Danas su u zgradi Muzeja Idrije, osnovanoga 1953., izložene velike zbirke rudarstva, čipke i povijesti grada. Muzej je 1997. dobio nagradu *Best European Museum of Industrial and Technical Heritage*.⁶⁴

Ovo ću poglavlje završiti prigodnim, ali i poticajnim riječima Marine Pretković koje se odnose na tvornicu *Nada Dimić* u Zagrebu: *za stanje u kakvom se tvornica nalazi danas, bilo koja namjena koja poštuje konzervatorske propozicije predstavlja dobar izbor, ukoliko ju vlasnik ima namjeru obnoviti, uključiti u suvremeni život i pružati kontinuiranu brigu oko njenog održavanja. No, mogućnosti prenamjene su brojne i dopuštaju mnogo kreativnije koncepte i sadržaje koji bi bili od javnog interesa te bi mogli oživjeti industrijsku baštinu kroz aktivnu upotrebu njenih prostorija i istaknuli njen potencijal kao značajan kulturni resurs.*⁶⁵

ZAKLJUČAK. Tekstilna industrija i industrijska baština kao dva zasebna pojma bivaju sve popularnija tema istraživačkih projekata u Hrvatskoj. Oba su pojma ponovo aktualizirana u posljednja dva desetljeća raznim pisanim tekstovima, izložbama i umjetničkim intervencijama. Tekstilna je industrija svoje mjesto pronašla i u mainstream medijima, koji redovito obavještavaju o trenutačnoj situaciji i neizvjesnoj budućnosti, a poradi svog nezavidnog statusa, industrijska je baština također sve češća tema u medijima.

Primarna je literatura na hrvatskome oskudna, stoga je ovaj rad nastao na temelju sekundarne literature i redovitih odlazaka u Državni arhiv u Zagrebu. Upravo je takva situacija bila dodatni motiv za pisanja ovog rada.

Iako ih je sve manje, u širem i užem dijelu Zagreba još postoje tvornička postrojenja koja kao spomenici podsjećaju na početke i razvoj industrijske proizvodnje, a njihova zapuštenost asocira na prošla tranzicijska vremena. Prenamjena tih objekata i udaljavanje od njihove prvotne funkcije praksa je stara više stoljeća, dok prenamjena industrijske arhitekture u galerijske, stambene i poslovne prostore počinje 1960-ih u SAD-u. Usporedno se počinje razvijati industrijska arheologija, čiji je put do samostalne i priznate discipline bio dug.

U Hrvatskoj se tema industrijske baštine uglavnom prakticirala u teoriji, a manje u praksi, što je razumljivo jer je riječ o projektima koji zahtijevaju kvalitetnu suradnju struke i angažirane javnosti, ali prije svega velika financijska sredstva. Gliptoteka HAZU i Lauba – kuća za umjetnost i ljude najočitiji su primjeri revitalizacije bivšega tvorničkog postrojenja u prostore kulture u Zagrebu.

Tekstilna je industrija, pak, dio kolektivnog sjećanja stanovnika grada Zagreba, a obuhvaća sva poduzeća i tvornice koji proizvode tekstilna vlakna, pređu, tkanine, pletiva, čipke, pozamanteriju, netkane tekstilije, vatu, kao i pogone za njihovo oplemenjivanje (tzv. primarna tekstilna proizvodnja) te pogone za proizvodnju odjeće i drugih konfekcioniranih tekstilnih proizvoda, uključujući i doradu i bojenje krzna. Na početku 20. st. u Zagrebu je postojalo nekoliko tekstilnih tvornice, da bi u idućim desetljećima njihov broj eksponencijalno rastao. Šezdesete i sedamdesete godine prošlog stoljeća razdoblje su velikog broja zaposlenih u tekstilnoj industriji, a posljedice razvoja industrije ostavile su neizbrisiv trag u društvu i u gradskom tkivu.

62 <http://www.kasiden.se> (posjećeno: 7. studenog 2018.)

63 <https://www.industriemuseum.be/nl> (posjećeno: 7. studenog 2018.)

64 <http://www.muzej-idrija-cerkno.si> (posjećeno: 7. studenog 2018.)

65 Pretković, Marina. Tvornica Nada Dimić u Zagrebu: povijesni pregled, problemi zaštite i mogućnost revitalizacije. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 37/38(2015): 131.

Kako bi se kompleksna povijest tekstilne industrije i svih njezinih radnika dostojanstveno zabilježila i obilježila, u prilogu je predloženo osnivanje Muzeja tekstilne industrije u bivšoj tvornici *Nada Dimić*. Osim samog sadržaja muzeja, koji bi se pod predloženim nazivom bavio širokim spektrom tema poput povijesti tekstila, pojave obrta i tvornica, urbanizacije, radničkih prava, ženske emancipacije, posljedica rata i političke tranzicije na tekstilnu proizvodnju, industrijske baštine, postojećeg stanja industrije, budućnosti mode itd., i samu je zgradu potrebno sagledati kao svojevrсни muzejski predmet kojemu pripada temeljna odrednica – muzealnost. Kao mjesto kulturnog značenja, tvornica posjeduje povijesnu, društvenu i estetsku vrijednost te je zaštićeni dio povijesne urbane cjeline grada Zagreba te kao takva predstavlja logičan izbor za prezentaciju željene povijesti. To znači da bi tvornicu *Nada Dimić* trebalo revitalizirati, u fizičkom smislu opsežnim konzervatorsko-restauratorskim postupcima, a u simboličnom smislu – smještanjem Muzeja tekstilne industrije u njezine prostore.

Spomenutu ideju moguće je komunicirati na više načina i kroz različite medije. Prvi bi korak mogao biti objava ovoga priloga ili verzije rada u publikacijama koje tematiziraju te i slične teme. Izložba kao oblik muzejske komunikacije, iako jednokratna čin, može biti prikladan način prezentiranja željene teme. Tako bi se tekstilna industrijska baština mogla prikazati u više zagrebačkih muzeja poput Etnografskog muzeja, Muzeja za umjetnost i obrt, Muzeja grada Zagreba i Tehničkog muzeja *Nikola Tesla* (u nastavku TMNT).

Potonji muzej, TMNT, u svome stalnom postavu osim predmeta koji predstavljaju različite industrije (tešku i laku), ima i zbirku Tekstilna tehnika. Iako skromna, to je jedina takva zbirka u Zagrebu. Osim te poveznice, TMNT ima zadovoljavajuće prostorne kapacitete u kojima bi mogao ugostiti izložbu s temom tekstilne industrijske baštine te prošle i buduće projekte koji korespondiraju sa spomenutom temom. U sklopu povremenih izložaba moguće je organizirati prikladne radionice i predavanja te objaviti sveobuhvatnu publikaciju (katalog) koja bi bila vrijedan doprinos temi.

Jedan od načina kako komunicirati ideju velikom broju ljudi jest izrada tzv. virtualnog muzeja⁶⁶, odnosno muzeja koji egzistira isključivo u virtualnom prostoru. Prednosti takve vrste muzeja višestruke su. Riječ je o stalno dostupnom sadržaju koji je neovisan o vremenu i prostoru (ali ne i o mreži) te omogućuje lako pretraživanje. Zbog specifičnosti situacije tekstilne industrijske baštine, koja je uvelike srušena ili je u izrazito lošem i opasnom stanju, virtualni je muzej rješenje koje korisniku omogućuje siguran uvid u temu, a mogao bi se ostvariti u suradnji s Katedrom za muzeologiju Filozofskog fakulteta i Tekstilno-tehnološkim fakultetom u Zagrebu. Kojim god se načinom komunikacije poslužili, nužna je suradnja zainteresiranih ljudi i institucija. Dakako, sve navedeno podloga je za idejni projekt koji bi samo velikim angažmanom struke i javnosti te potporom i interesom Grada i države mogao postati ozbiljnim predmetom razgovora i doživjeti neku razinu realizacije.

LITERATURA

1. Alfrey, J.; Putnam, T. *The industrial heritage: Managing resources and uses*. London: Routledge, 1992.
2. Arčabić, Goran. *Fotografije industrije: izložba studentskih radova katedre za fotografiju Akademije dramske umjetnosti u Zagrebu*. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2012.
3. Arčabić, G. Zagrebačka industrijska baština u registru kulturnih dobara Republike Hrvatske: pregled, stanje, potencijali. *Informatica Museologica*, 38, 1-2(2008): 22-29.
4. Biočina, I. *Može li tekstil s margine?* (12. prosinca 2017.). URL: <http://radnickaprava.org/tekstovi/clanci/ivana-biocina-moze-li-tekstil-s-margine> (posjećeno: 23. rujna 2018.).
5. Casanelles, E.; Logunov, E. Nižnjitažilska povelja o očuvanju industrijske baštine. *Povijest u nastavi*, 8, 15(2012): 69-182.
6. Flajsig, M. *Zašto se sjećamo Nade Dimić?* (7. ožujak 2018.) URL: <https://www.kulturpunkt.hr/content/zasto-se-sjecamo-nade-dimic> (posjećeno: 12. listopada 2018.).
7. Galović, K. Industrijski kompleks Zagrebačke ledane d.d.: Od tvornice za tvorenje kristalnog leda do značajnog razvojnog revitalizacijskog resursa grada 21. stoljeća. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 40 (2016): 139-164.
8. *Industrial Heritage Re-tooled: The TICCIH guide to Industrial Heritage Conservation* (ur. James Douet). Lancaster: Carnegie Publishing Ltd., 2012.
9. Kolar, M. *Svilarstvo u Hrvatskoj od 18. stoljeća do 1945. godine*. Zagreb: Dom i svijet, 2007.
10. Kropček, A. Stanje i projekcije tekstilne, odjevne i kožne industrije. *TEDI*, 4(2014): 36-42.
11. Marinović, M. Industrijska baština u nastavi povijesti. *Povijest u nastavi*, 8, 15(2012): 7-20.
12. Maroević, I. *Uvod u muzeologiju*. Zagreb: Zavod za informacijske studije, 1993.
13. Paladino, Z. Zaštita zagrebačke industrijske baštine izradbom konzervatorskih elaborata Gradskoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 33/34 (2012): 147-172.
14. Pretković, M. Tvornica Nada Dimić u Zagrebu: povijesni pregled, problemi zaštite i mogućnost revitalizacije. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 37/38(2015): 119-132.
15. Richtman-Auguštin, D. Sudbina narodne kulture. U: Čarolija niti: Vještina narodnog tkanja u Jugoslaviji (ur. Jelka Radauš Ribarić, Dunja Rihtman-Auguštin). Zagreb: Muzejsko-galerijski centar, 1988., str. 11-12.
16. Soljčić, I.; Čunko, R. Hrvatski tekstil kroz povijest. *Tekstil*, 43, 11(1994): 584-602.

17. Šimončić-Bobetko, Z. *Industrija Hrvatske 1918. – 1941.* Zagreb: AGM, 2005.
18. Unković, Z. *Nada Dimić – Neustrasiva borkinja i zaboravljena heroína* (5. rujna 2016.),
URL: <https://voxfeminae.net/strasne-zene/nada-dimic-neustrasiva-borkinja-i-zaboravljena-heroina-2/> (posjećeno: 11. listopada 2018.).
19. Vladislavić, A. T. *Drugarica à la mode: Odijevanje i moda u Zagrebu od 1945. do 1960.* Zagreb: Muzej suvremene umjetnost, 2006.

INTERNETSKI IZVORI

1. URL: <https://australia.icomos.org/publications/charters/> (posjećeno: 16. listopada 2018.)
2. URL: <http://jadranscarapa.hr/> (posjećeno: 11. rujna 2018.)
3. URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2007_06_58_1870.html (posjećeno: 7. rujna 2018.)
4. URL: <https://sudreg.pravosudje.hr/registar/f?p=150:1> (posjećeno: 10. listopada 2018.)
5. URL: <http://virtualna-izlozba-gliptoteka.mdc.hr/gliptoteka> (posjećeno: 26. rujna 2018.)
6. URL: <http://www.dtrmoda.hr/> (posjećeno: 22. rujna 2018.)
7. URL: <http://www.endi.hr/> (posjećeno: 2. listopada 2018.)
8. URL: <https://www.fina.hr/Default.aspx?art=13074> (posjećeno: 2. listopada 2018.)
9. URL: <https://www.industriemuseum.be/nl> (posjećeno: 7. studenog 2018.)
10. URL: <http://www.kartografija-otpora.org/hr/> (posjećeno: 15. listopada 2018.)
11. URL: <http://www.kasiden.se> (posjećeno: 7. studenog 2018.)
12. URL: <http://www.muzej-idrija-cerkno.si> (posjećeno: 7. studenog 2018.)
13. URL: <http://www.pogon.hr/> (posjećeno: 15. rujna 2018.)
14. URL: <http://www.textilmuzeum.hu/> (posjećeno: 07. listopada 2018.)
15. URL: <http://www.tzk.hr/> (posjećeno: 10. rujna 2018.)
16. URL: <http://www.ttf.unizg.hr/> (posjećeno: 30. rujna 2018.)

NAPOMENA: Prilog autorice Tee Kantoci je diplomski rad obranjen na Filozofskom fakultetu - Odsjek za informacijske i komunikacijske znanosti, Katedra za muzeologiju u Zagrebu, u prosincu 2018. (mentorica: dr. sc. Žarka Vujić)

PROTECTION AND PRESENTATION OF THE TEXTILE INDUSTRY HERITAGE IN ZAGREB

The local professional public is increasingly well acquainted with the topic of the industrial heritage, which on the entry into the 21st century, after the war-torn 1990s, was made topical once again with numerous articles and, to a lesser extent, specialised books. It is not only publications that tend to confirm this claim but some temporary exhibitions that have taken as their theme the remnants, as they mainly are, of the formerly strong industrial past, exhibitions in Zagreb City Museum devised by curator Goran Arčabić standing out here. But although there have been a fragmentary approach to the theme and studies of the cases of the industrial giants of Karlovac, Rijeka, Sisak and Zagreb, there has been no systematic research to give rise to a comprehensive publication and the resulting necessary reaction. The fundamental study to set up concrete guidelines for the recognition, evaluation, protection and presentation of the industrial heritage and constitute the beginning of serious thinking and action in the area of the industrial heritage is still to be written.

Unlike the industrial heritage, made topical again in the last fifteen years, the textile industry has been written of during the whole of the 20th century, with the emphasis on the 90s, when the last phase of the collapse of the industry began, with war and privatisation. This survey starts with a short introduction in which mention is made of the increased interest of the discipline in the theme of the industrial heritage that is, the textile industry. The sequel defines the basic concepts and briefly presents the historical trajectory that ends with examples of the transformation of the industrial heritage, that is, the social aspects of the textile industry. After that comes the identification of the most effective manner of protection – protection by documentation or writing and a proposal for the foundation of a textile industry museum located in the premises of the former Nada Dimić factory in Zagreb. The end is dedicated to the historical development of the former factory and its values and the possibilities that it can be a place of cultural significance.